Pótó János / Hajdú József

Nagy Imre emlékhelyei

Pótó János / Hajdú József

Nagy Imre emlékhelyei

NAGY IMRE
ALAPÍTVÁNY

Írta: Pótó János
Fényképezte: Hajdú József

Budapest, 2013

© 2013 Pótó János
© 2013 Hajdú József
© 2013 Nagy Imre Alapítvány

Tartalom

Előszó ■ **7**

Fejszobor – Párizs, 1986 ■ **10**

Szimbolikus síremlék – Párizs, 1988 ■ **12**

Emléktábla a szülőházon – Kaposvár, 1989 ■ **18**

Ideiglenes majd végleges emléktábla a halálos ítélet helyszínén – Budapest, 1989, 1991 ■ **24**

A sír – Budapest, 1989 ■ **28**

Emléktábla az egykori lakóházon, az első hazai portré – Budapest, 1990 ■ **34**

Az „utolsó békés polgári nap" emléktáblája – Badacsonytomaj, 1990 ■ **38**

Utcanévjelző emléktábla, majd emlékmű része – Hódmezővásárhely, 1991, 1996 ■ **44**

Emléktábla: a fogság első napja – Budapest, 1991 ■ **48**

Történelmi stációk része: Pirkadó hajnal – Harkány, 1993 ■ **50**

Az első emlékmű: még külföldön – Giromagny, 1993 ■ **52**

Emléktábla az egyetemi tanárnak – Budapest, 1993 ■ **56**

Az első hazai szobor – Békéscsaba, 1994 ■ **58**

A földosztás emlékműve – Ópusztaszer, 1995 ■ **62**

Emléktábla egykori gimnáziumában – Kaposvár, 1996 ■ **68**

Emléktábla születésének centenáriumán – Győr, 1996 ■ **70**

Emléktábla születésének centenáriumán, majd emléktábla
'56 hőseinek és áldozatainak – Szentgotthárd, 1996, 2005 ■ **72**

Szobor a Parlamentnél születése centenáriumán – Budapest, 1996 ■ **74**

Mellszobor a millecentenárium részeként – Hévíz, 1996 ■ **82**

Emléktábla a földművelésügyi miniszternek és miniszterelnöknek – Debrecen, 1996 ■ **86**

Szobor a szülővárosban – Kaposvár, 1996 ■ **90**

Emléktábla, majd félalakos dombormű – Nyíregyháza, 1996, 2001 ■ **98**

Dombormű egy magánkertből köztérre – Röszke, 1996 ■ **102**

Emlékoszlop a fogság színhelyén – Snagov, 1997 ■ **104**

Térelnevezés és emlékkő – Nagyatád, 1997 ■ **108**

Portrédombormű millenniumi emlékművön – Jászárokszállás, 2001 ■ **110**

Intézménynév és emléktábla – Budapest, 2001 ■ **112**

A fejszobor hazatér – Balatonőszöd, 2002 ■ **114**

Az emlékház – Budapest, 2002 ■ **118**

Emléktábla a „földosztó miniszternek" – Nyíregyháza, 2003 ■ **128**

A harmadik egész alakos szobor – Szeged, 2003 ■ **130**

Emléktábla egykori elemi iskoláján – Kaposvár, 2005 ■ **136**

Félszobor a forradalom 50. évfordulóján – Encs, 2006 ■ **138**

Mellszobor a forradalom 50. évfordulóján – Tatabánya, 2006 ■ **142**

A badacsonyi szüret második emlékjele – Badacsonytomaj, 2006 ■ **146**

Utcanév és emléktábla a forradalom 50. évfordulóján – Miskolc, 2006 ■ **148**

Emléktábla: bezártan, de még szabadon – Budapest, Szerb Nagykövetség, 2006 ■ **150**

Emléktábla a Corvin közben a forradalom 50. évfordulóján – Budapest, 2006 ■ **152**

'56-os emlékmű félszoborral a forradalom 50. évfordulóján – Kaba, 2006 ■ **156**

Mellszobor a forradalom 50. évfordulóján – Mátészalka, 2006 ■ **160**

Mellszobor a forradalom 50. évfordulóján – Szerencs, 2006 ■ **164**

Mellszobor a forradalom 50. évfordulóján – Tiszaújváros, 2006 ■ **168**

Emléktábla és terem a Parlamentben – Budapest, 2006 ■ **170**

Népi fafaragású emléktábla – Nagydobos, 2006 ■ **174**

Díszkönyv egykori gimnáziumának udvarán – Kaposvár, 2010 ■ **176**

Faszobor történelmi emlékparkban – Gyenesdiás, 2010 ■ **180**

Mellszobor a földosztó miniszternek és '56 miniszterelnökének – Ibrány, 2010 ■ **182**

Fa mellszobor – Mesztegnyő, 2011 ■ **186**

Emléktábla a miniszterelnöknek – Szabadka (Subotica), 2013 ■ **188**

Utószó ■ **190**

Függelék ■ **192**

Források ■ **193**

Előszó

Nagy Imre köztéri emlékezete a rendszerváltozás hajnalán a semmiből született meg, és ma, negyedszázaddal később, ismét a semmi felé közelít. Ez a könyv azt a folyamatot próbálja bemutatni, amely a két semmi között történt.

Az első, évtizedekig tartó csend a Nagy Imre nevére a Kádár-korszakban kimondott tabusítás következménye volt. A politikai hatalom határozottan elvárta, a társadalom és a történetírás pedig kényszerűen tudomásul vette, hogy vannak témák, amelyekről nem beszélünk. Pontosabban: csak nagyon kevesen beszélhettek ezekről a tabukról, s a nyilvánosságban csak a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) politikai álláspontjának megfelelő „tudományos" vagy „közéleti" megnyilatkozások jelenhettek meg. Amikor a Kádár-korszak nagy tabuiról beszélünk, mindenekelőtt három témakörre gondolunk: ilyen volt „a szovjet csapatok ideiglenes magyarországi tartózkodásának" ténye, az 1956 őszén és a következő években, a megtorlás során történtek úgy általában, és harmadikként különösen sűrű hallgatás burkolta ez utóbbi egy részét, nevezetesen Nagy Imre forradalomban játszott szerepét, a miniszterelnök és társai sorsát az 1956. november 4-ei hajnali rádiószózatot követően, végül a titokban lefolytatott pert. Pedig „A halálos ítéleteket végrehajtották" zárómondatú, 1958. június 17-ei közleménnyel végképp összeforrni látszott az emlékezetben az, ami korábban is összetartozott: 1956 forradalma és Nagy Imre neve.

A Kádár-rendszer a forradalom leverésében fogant, s önlegitimációjának legerősebb talpköve volt az, hogy 1956-ban „ellenforradalom" történt, ami ellen nemcsak jogos, de szükséges is volt bármilyen eszközzel fellépni. Ezt a hazugságot kellett fenntartani és a társadalommal tudomásul vétetni – bármi áron, mert ezen alapult az MSZMP hatalma. Ugyanakkor a párt vezetői sem gondolhatták komolyan, hogy a társadalom „elfelejtette", mi is történt valójában azon a tizenkét őszi napon és az utána következő hónapokban, években. Nem azt várta el a hatalom a társadalomtól, hogy elhiggye, amit születése körülményeiről állít, hanem azt, hogy ne firtassa azokat a körülményeket. Sem az MSZMP nem ünnepelte meg soha október 31-ei születésnapját, sem a Forradalmi Munkás-Paraszt Kormány november 4-ét. „Cserében" viszont „elvárták" a társadalomtól, hogy úgy tegyen, mintha elfeledte volna október 23-át. A hatalom – előbb nyílt, majd titkolt személyi presszióval, társadalmi szinten pedig az életszínvonal-politikával megtámogatott – „ajánlata" tehát úgy szólt: boruljon fátyol a múltra.

Ez a politikai hatalom által kikényszerített „konszenzus" a tabuk tabukként való tudomásul vételéről, tehát a róluk való hallgatásról, a kényszerű csendről a második nyilvánosság megjelenésével tört meg. A formálódó ellenzék már az 1970-es évek végén észlelte, hogy az egyéni és társas emberi szabadságjogokat és az ország függetlenségét célzó törekvéseik mennyire összhangban vannak az agyonhallgatott 1956 szellemével. Ráadásul a forradalom és a forradalmat és a megtorlást személyes sorsában összesűrítő, azt szimbolizáló Nagy Imre beemelésével a második nyilvánosságba az ellenzék a Kádár-rendszer legitimációs alapkövét kezdte feszegetni. 1956 forradalma általában, Nagy Imre személye pedig különösen kohéziós erőként működött az ellenzék két fő csoportja, a céljait legális eszközökkel érvényesíteni akaró népi, és az illegális eszközöktől sem visszariadó demokratikus ellenzék között. Nagy Imrében ugyanis nemcsak a forradalom miniszterelnökét, hanem a megreformált szocializmus, az „új szakasz" 1953–1955-ös miniszterelnökét és az 1945-ös földosztó minisztert is tisztelni lehetett.

Az 1956-os emigráció kezdettől igyekezett könyveivel és folyóirataival fenntartani a forradalom és miniszterelnöke emlékét, ennek hatása azonban az 1980-as évekig nem nagyon jutott el Magyarországra. A „létező szocializmus" kísérletének kifulladása, a hidegháború enyhülése, a politikai ellenzék magyarországi fellépése

azonban felértékelte a nyugati emigráció tevékenységét, amelyre 1988-ban a párizsi Père Lachaise temetőben Nagy Imrének és mártírtársainak, valamint „az 1956-os magyar forradalom minden kivégzettjének" emelt szimbolikus síremlék tette fel a koronát.

Ez az esemény, valamint a forradalom harmincadik évfordulóján, 1986-ban világbotránnyá dagadt 301-es parcella képei és története, a „temetetlen" halottak sorsa megrengette az MSZMP korábban megkérdőjelezhetetlen társadalmi elfogadottságát. 1989 tavaszán a Rákoskeresztúri új köztemetőből érkező torokszorító hírek megrendítették a társadalmat, Nagy Imre és társai június 16-ai temetésének komor méltósága pedig már a politikai alternatíva lehetőségét is felmutatta.

1956-ban a forradalom felé sodródó Magyarországon a hatalomból kiszorított Nagy Imre jelentette a tömegeknek a reménysugarat, a forradalom egyik követelése volt a „Nagy Imrét a vezetésbe". Pedig kommunista volt, és akik benne reménykedtek, a kommunista vezetésbe kívánták visszajuttatni. Ő is hitt a szocializmusban, ő sem akart mást, mint pártja, „csak" másként, lassabban, túlkapások nélkül, a nemzeti sajátosságokat figyelembe véve, de éppen e „csak" miatt vált a sztálini mintát szolgaian követő pártján belül kitaszítottá, az értelmiség, majd a tömegek szemében pedig reménysugárrá.

„Nagy Imre a 20. századi kommunista kísérlet egyetlen olyan politikusa, aki helyet kapott a nemzeti panteonban" – írta e sorok szerzője több mint egy évtizede az általa szerkesztett „rövid" Nagy Imre-biográfia borítószövegében. Ma már másként kell fogalmaznunk. Az a jövőben bízó, nemzetegyesítő szerep, amelyet Nagy Imre 1956-ban valóságosan, majd temetésével 1989-ben szimbolikusan betöltött, a rendszerváltozás után erodálódni, halványodni kezdett, és ez a folyamat mindmáig tart. Ma már nem mondhatjuk, hogy 1956 forradalma és Nagy Imre neve eltéphetetlen, mert már '56-nak sem története, hanem történetei vannak. Csak az időben, a „történelmi távlatban" lehet bízni, hogy talán változtat ezen. S reménykedünk, hogy ezzel a kötettel valamennyire mi is hozzájárulhatunk ehhez.

■ ■ ■

Ebben a könyvben Nagy Imre emlékhelyeit kívánjuk bemutatni képekkel és szövegekkel. Nem csak a szobrokat és az emléktáblákat vesszük azonban sorra – bár zömmel azokat –, hiszen az emlékhelyek két legfontosabbika éppen földi maradványait rejtő sírja és egykori lakóháza, ma emlékháza. Sokféleképpen lehetne az emlékhelyeket csoportosítani, de alapvetően két típusukat különböztethetjük meg – éppen a személyhez, az életúthoz való kapcsolódásuk alapján: Nagy Imre életének emlékjellel ellátott színterei alkotják az egyik csoportot, és a tiszteleti helyek a másikat, ahol tehát magának a helynek nincs kötődése az életúthoz. Az első csoportba tartozóknál mindig megpróbáljuk legalább felvillantani azt az élethelyzetet is, amelyre az emlékjel reflektál, míg a tiszteleti helyeknél az emlékhely létrejöttének történetére koncentrálunk.

A forrásadottságok az egyes emlékhelyek esetében rendkívül eltérőek. Hiszen míg egy több millió forintba kerülő egész alakos szobor körül megszületése folyamán szakértők tucatja nyüzsög, szakvélemények, költségvetések készülnek, a sajtó már a pályázati fordulókról is beszámol stb., addig egy egyszerű, csak feliratot tartalmazó emléktábla néhány nap alatt elkészül egy sírköves vagy kőfaragó műhelyében, a mester a kézzel rajzolt skiccet a munka után kidobja (úgysem tudnánk, hol keressük, mert a táblán nincs mesterjegy), a számla ott maradhat az állíttató szervezet elnökének zakózsebében, a sajtó pedig csak egy kétmondatos, „mínuszos" hírt hoz az avatásról – vagy azt sem. Ennek megfelelően a „történetek" rendkívül eltérő terjedelműek. Van, ahol az emlékjel teljes története aprólékosan végigkövethető, és van, ahol csak a léte konstatálható. Ezt az aránytalanságot azonban fel kellett vállalnunk, mert nem nagyon tehetünk ellene semmit.

A könyvben az emlékhelyek felavatásuk sorrendjében követik egymást. Több lehetőség közül (pl. típusok szerint: egész alakos szobrok, mellszobrok, domborműves emléktáblák, szöveges emléktáblák) azért választottuk a szigorú kronológiai rendet, mert így nyomon követhető az emlékjelek felállításának dinamikája is, például a kerek évfordulók (1996, 2006) körüli „sűrűsödések". Ez pedig jól mutatja az emlékhelyek évfordulós funkcionalitását: a nemzeti ünnep vagy emléknap megjelölt helyet kíván, ahol a helyi közösség összejöhet emlékezni, a mindenkori politikai vezető pedig elmondhatja az ünnepi beszédet.

E könyv megírására a lehetőséget az a felkérés adta, amelyet Nagy Imre unokájától, Jánosi Katalintól, a Nagy Imre Alapítvány alapítói jogokat gyakorló kurátorától és Gecsényi Lajostól, a Nagy Imre Emlékház igazgatójától kaptam. Köszönöm nekik a lehetőséget, hogy mindezt összegyűjthettem, megírhattam. A könyv hibái természetesen a szerzőt terhelik, erényeit viszont sokaknak köszönheti, akik a források összegyűjtésében nyújtott segítséggel vagy egyes részek elolvasásával és javításával a szerző segítségére voltak. Köszönöm a Budapest Galéria munkatársai, Szöllőssy Ágnes és Szilágyi András, a Képző- és Iparművészeti Lektorátus munkatársa, Soós Ildikó, a Nagy Imre Társaságtól pedig Balahó Zoltán, Földvári Rudolf, Goda Zoltán, Némethné Dikán Nóra és Szántó László segítségét. Köszönöm továbbá a segítséget a kézirat első két olvasójának, Pótó Júliának és Horváth Zsoltnak, valamint Buday Miklósnak, Burucs Kornéliának, Demeter Zsuzsának, Ekker Róbertnek, Glatz Ferencnek, Kotricz Tündének, Méray Tibornak, Petro Kingának, Puskás Gyulának, Rajk Lászlónak, Reőthy Ferencnek, Szijártó Istvánnak, Varga Róbertnek – és külön köszönet illeti feleségemet, Ther Máriát hasznos tanácsaiért, megértéséért és türelméért.

Örvényes, 2013. július *Pótó János*

Fejszobor
PÁRIZS, 1986

A világ első Nagy Imre-szobrával 1989 tavaszán ismerkedhetett meg a magyar közönség. Május 13-ai számában a *Magyar Nemzet* című napilap a „Nagy Imre reformja. Balogh Sándor akadémiai előadása alapján" című cikket illusztrálta a fejszoborról készített rajzzal, „Kilár István szoborterve" képaláírással. Egy hónappal később pedig a szobor rövid történetéről is olvashatott a hazai olvasó. Június 15-én, a Nagy Imre és mártírtársai temetését megelőző napon közölte ugyanis a lap a Párizsban élő szobrász, Kilár István olvasói levelét „Nagy Imre-szoborterv" címmel.

Az alkotó ebben elmondja, hogy valójában nem is szobortervről van szó, hanem egy immár három éve létező szoborról. Mint Kilár írja: „1986 májusában Párizsban készítettem a mártírhalált halt miniszterelnök fejszobrát (70 cm) '56-os forradalmunk 30. évfordulójára. Művem nyilvános bemutatásra került ugyanezen év októberében a párizsi második kerületi városházán rendezett történelmi kiállításon. Az itt élő, főleg az '56-os nemzedékhez tartozó barátaim bátorítottak, hogy 30 év után eljött az ideje, hogy Nagy Imrének méltó emléket állítsunk."

A továbbiakból megtudjuk, hogy 1986-ban az alkotó ezzel a szoborral elnyerte a Párizsban működő Emberi Jogok Magyar Ligája által alapított Emberi és polgári jogok díját. Kilár homályosan – és elsősége tudatában talán kicsit sértetten – arra is utal, hogy „az elsőnek alkotott fejszobor története […] nem mondható el e rövid levél keretében; most csak annyit, hogy nem kerülhetett az 1988-ban a párizsi »Père Lachaise«-i temetőben felállított síremlékre". Majd így zárja rövid levelét: „Jelenleg [azaz 1989-ben – P. J.] a szobor Párizs polgármesterének védnöksége alatt a »Hotel de Ville« [sic! magyarul: városháza – P. J.] egyik tanácstermében van kiállítva. A szobor talapzatán francia és magyar nyelven olvasható, hogy eredeti rendeltetési helye az eljövendő szabad és demokratikus Magyarország. Önökre bízom, hogy döntsenek az időpontról." (Kilár tizenhárom évvel később, miután az akkor már Szakál Imre tulajdonában lévő szobrot Balatonőszödön felállították, egy évvel korábbra helyezte és a későbbi tulajdonoshoz kötötte a szobor megszületését. 2002-ben ezt írta a *Szemesi Miújság* című lapban: „Amikor 1985 tavaszán Szakál Imre barátom fölkeresett párizsi műtermemben azzal a kéréssel, hogy az '56-os magyar forradalom és szabadságharc 30. évfordulójára készítsem el Nagy Imre, a mártírhalált halt miniszterelnök portréját, komoly feladat elé állított. Mert bár lelkileg és szellemileg rögtön késznek éreztem magam rá és szakmailag sem okozott különösebb problémát, de mégis, valami elkeserítően szomorú hangulat fogott el akkor. Újra átgondolni a forradalmat." Az 1985 valószínűleg csupán elírás lehet 1986 helyett, hiszen akkor volt a 30. évforduló és a szobron is a „Kilár 86" felirat olvasható, a későbbi tulajdonos pedig akkor legfeljebb egy megrendelést közvetíthetett, miként ez a folytatásból kiderül.)

A szobor megszületésének történetét kerekké tehetjük a Méray Tibor szerkesztette párizsi *Irodalmi Újság*ban 1987 elején megjelent híradás alapján. Eszerint: „Kilár István szobrászművész az Emberi Jogok Magyar Ligájának felkérésére elkészítette Nagy Imrének, a mártírhalált halt miniszterelnöknek a mellszobrát." A „mellszobor" apró pontatlanság, hiszen fejszoborról van szó, lényegesen fontosabb azonban, hogy az alkotó megrendelésre dolgozott, a megrendelő pedig eszerint az 1923 óta Párizsban működő Emberi Jogok Magyar Ligája volt. A hír folytatásából megtudhatjuk, hogy a szobrot a forradalom 30. évfordulóján kiállították, továbbá hogy azt „[…] a Liga majd az eljövendő, független és demokratikus Magyarország kormányának adományozza. Mindaddig, amíg a szobor Budapesten nem kerülhet méltó helyére, azt Párizs város gondjaira bízza." A rövid hír beszámol arról is, hogy a szoborról színes levelezőlapok készültek – egy ilyen kerülhetett később Budapestre, a *Magyar Nemzet* szerkesztőségébe, s ez alapján készülhetett a lapban megjelent rajz –, a levelezőlapok 25 francia frankért

megvásárolhatóak, s a legfontosabb: „A bevételből a bronzból való kiöntés költségeit óhajtják fedezni." Azaz a kiállításon a gipszminta szerepelt – valószínűleg patinázva. Arról viszont nincs forrásunk, hogy a bronz öntvény mikor készülhetett el.

Párizsban tehát ez a szobor nem válhatott igazi emlékhellyé, hiszen – akár gipszből, akár bronzból – nem nyilvános térben, hanem először egy kiállításon, majd a városháza egyik termében állt, de az egybecsengő megrendelői és alkotói szándék szerinti eredeti küldetése is az volt, hogy egyszer majd a szabad és demokratikus Magyarországon álljon. Ma már tudjuk, hogy erre még tizenhárom évet kellett várni. Arra pedig, hogy miért is nem kerülhetett a Père Lachaise temetőben két évvel később felállított szimbolikus síremlékre, az emlékhely története kapcsán még visszatérünk.

Nagy Imre fejszobrának rajza a *Magyar Nemzet* 1989. május 13-ai számában

A szobor születése ugyanakkor az alkotó oldaláról sem egyszerűen a véletlen műve, hiszen a forradalom gyökeresen megváltoztatta Kilár további életét. Az 1935-ben született Kilár István ugyanis 1956 őszén volt első éves a Képzőművészeti Főiskola szobrász szakán, Beck András növendékeként. Hazai tanulmányai azonban alig két hónapja tartottak, mikor is kitört a forradalom. „1956. november 4-e után – mesélte Kilár egy későbbi interjúban –, amikor a szovjet csapatok bevonultak Budapestre és eltiporták a forradalmat, társaimmal úgy döntöttünk, el kell hagynunk az országot. […] A szobrászat nyelve nemzetközi, úgy gondoltuk, ha szabadulhatunk a bezártságból, átjuthatunk a határon, akkor mennünk kell." Az ausztriai menekülttáborból Rómába vagy Londonba szeretett volna menni, végül Franciaországba került. Párizsban folytatta és fejezte be tanulmányait az École Nationale des Beaux Arts szobrász szakán. Már 1961-ben elnyerte a Biennale de Paris első díját. Párizsban élt tehát, ahol talán a legerősebb volt az '56-os baloldali politikai emigráció, s ahol a Liga is működött. Így találhatta meg éppen őt a Liga felkérése. (Méray Tibor emlékei szerint a Ligával személyi állományában is összefonódó, a párizsi magyar szabadkőműveseket tömörítő Martinovics Páholy akkori főmestere, Ditrói Ákos volt a szobor megrendelője. Az ő megrendelését közvetíthette Szakál Imre.)

Kilár maga is legfontosabb művei között tartja számon az elvont, nonfiguratív szobrászi œuvre-jéből erősen „kilógó", a realista portrészobrászat klasszikus eszközeit használó Nagy Imre-szobrot. Internetes honlapja kezdő oldalán található rövidke, francia nyelvű bemutatkozásában mindössze négy szobrát említi címmel. Köztük ezt: „Megalkotta Nagy Imre portrészobrát az 1956-os forradalom 30. évfordulója alkalmából. Ez a szobor Balatonőszödön van, Magyarországon." A szobor története könyvünkben is 2002-ben, Balatonőszödön folytatódik.

Szimbolikus síremlék
PÁRIZS, 1988

A másodikként elkészült emlékmű már valódi emlékhely lett, s felállításának ideje, körülményei és helye miatt a később Nagy Imre emlékének szentelt több tucatnyi emlékmű közül ez vált a leghíresebbé. Mi több, születése pillanatában világhírű lett, felavatásáról világlapok számoltak be. Története is mind közül a legismertebb, hiszen számos leírás, értelmezés készült róla akkor és azóta is, s felállításának körülményeit és közvetlen hazai utózöngéit már a felavatás évében publikálta Kende Péter a párizsi *Magyar Füzetek*ben. Még ugyanabban az évben megjelent a „Tetemrehívás, 1958–1988" című kötet, az emigrációs kiadás név nélkül, az egy évvel későbbi hazai kiadás azonban már tartalmazta az összeállító, Rainer M. János nevét. Az esemény tízedik évfordulóján Murányi Gábor foglalta össze a történteket a *Heti Világgazdaság*ban, majd újabb fél évtizeddel később Rainer M. János a *História*ban. Természetesen a párizsi Père Lachaise temetőben Nagy Imre és „temetetlen" társai tiszteletére emelt szimbolikus sírról van szó.

A „temetetlen" halottak, a hiányzó sírok kérdése Rainer kutatásai alapján először 1982-ben kapott nyilvánosságot a párizsi *Irodalmi Újság*ban. Ekkor ugyanis a budapesti székhelyű Magyarok Világszövetsége felhívással fordult a külföldön élő magyarokhoz, hogy kutassák fel és ápolják a külföldön lévő magyar sírokat. Az *Irodalmi Újság* szerkesztője, Méray Tibor éles és gúnyos hangú szerkesztőségi cikkben kérdezett vissza: „Otthon talán nincsenek olyan magyarok […], akiknek a sírjait még fel kell kutatni […]? Hol van Nagy Imre, Maléter Pál, Losonczy Géza, Szilágyi József, Gimes Miklós, hol van az '56-os forradalom után kivégzett több ezer fiatal és nem fiatal magyar sírja? […] Miért van az, hogy 25 évvel a haláluk után még mindig jeltelen sírban kell feküdniük, még a családjuk sem tudhatja, hol vannak eltemetve, még a legközelebbi hozzátartozóik, az anyák, az özvegyek, a gyermekek, az unokák sem gondozhatják, kereshetik fel a sírjaikat? A magyar történelemben nem volt ritka a testvérharc, a gyűlölködés, a kivégzés sem; de a halottak, a holttestek elleni kérlelhetetlen harcot a mostani rendszer honosította meg."

A hazai nyilvánosságban – persze csak a második nyilvánosságban, a szamizdatban kiadott *Beszélő*ben – 1983 őszén bukkant fel először a kérdés. A kivégzések negyedszázados évfordulója kapcsán a lap egész terjedelmét a Nagy Imre-pernek szentelte, s „A Beszélő szerkesztői" által jegyzett, „Ami elvárható" című, az ország politikai vezetőinek szánt összegzésük 1. pontja így szólt: „A Budapesten kivégzetteket az Új köztemető egyik távoli sarkában helyezték el, sírjukra nem írták rá a nevüket. Adjanak módot a hozzátartozóknak, hogy azonosíthassák a sírokat, és sírjeleket állíthassanak szeretteiknek."

A forradalom 30. évfordulója adta meg a végső lökést a szimbolikus sír megszületésének. Az Emberi Jogok Magyar Ligája 1986 októberében a francia Szenátus épületében rendezett emlékülést Maurice Schumann volt francia külügyminiszter, a Francia Akadémia tagjának díszelnökletével. Az erről szóló beszámolóban olvashatjuk az *Irodalmi Újság*ban: „Az összejövetel – Méray Tibor javaslatára – két határozatot fogadott el. Az egyik egy sürgöny elküldése volt a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa elnökének; a résztvevők felemelték szavukat az ellen, hogy Nagy Imrének és társainak, az '56-os forradalom mártírjainak közel 30 évvel haláluk után is ismeretlen a sírja; felszólították az Elnöki Tanács elnökét: intézkedjék, hogy ez a helyzet haladéktalanul véget érjen és a családok eltemethessék halottaikat. A másik határozat – folytatódik a beszámoló –: az Emberi Jogok franciaországi Magyar Ligája vásároljon egy sírt a párizsi Père Lachaise temetőben Nagy Imrének és a magyar forradalom halottainak és kivégzettjeinek. Ez a sír addig létezzék és váljék zarándokhellyé, amíg Nagy Imre és a forradalom minden halottja Magyarországon nem részesül nyilvános sírhelyben és tisztes temetésben."

Nagy Imre és mártírtársai szimbolikus síremléke Párizsban, a Père Lachaise temetőben
(fotó: Kende János)

(A tervhez később csatlakozott a Magyar Szabadságharcosok Szövetségének franciaországi csoportja is. Később az avatáson ők voltak a rendfenntartók – provokációtól is lehetett tartani –, és aztán ők gondozták a síremléket.) Tehát ugyanabban az időpontban, amikor a párizsi második kerületi városházán rendezett kiállításon először tették közszemlére Kilár István Nagy Imre-szobrát, a Szenátus épületében Méray Tibor kezdeményezésére megszületett a szimbolikus sír gondolata.

Mint Méray Tibor később e sorok szerzőjének elmondta: e kezdeményezésének két fő oka volt. Az egyik személyes: bár Nagy Imre kora alapján az apja lehetett volna, jó kapcsolatban volt vele, Gimes Miklós, Losonczy Géza és Szilágyi József pedig a legjobb barátai voltak. Csak Maléter Pált nem ismerte a per kivégzettjei közül. A másik ok politikai: Méray úgy gondolta, hogy a Nagy Imre-ügy a Kárár-rendszer Achilles-sarka lehet, ezért kell elővenni. Mint mondta: az 1980-as években már a nyugati politikai vélemény és a közvélemény is igen jó volt Kádárról és rendszeréről, emlékeztetni kellett ezért a nyugati világot a rendszer születési körülményeire. Ráadásul a „politikai gyilkosság" önmagában nem lett volna elegendő – olyant ismer eleget a nyugati civilizáció is. A „temetetlen halott" viszont idegen ettől a kultúrától, ezt nem érti meg, ezt nem lehet „megmagyarázni".

A továbbiakat így összegzi Kende Péter kortárs beszámolója: „Az emlékmű elhelyezésére a Magyar Liga Párizs város polgármesterétől ingyen parcellát kapott, a költségek előteremtésére pedig gyűjtés indult. Az emlékmű tervének elkészítésére a Liga 1987 decemberében a Budapesten élő ifj. Rajk Lászlót kérte fel, aki a megbízást nagy örömmel vállalta, s 1988 februárjában kiutazott Párizsba. Az igen hamar elkészült tervet az 1988. júniusi ünnepség rendezőbizottsága nagy megelégedéssel jóváhagyta; a kivitelezésre egy kelet-franciaországi magyar iparos, Nagy Ernő fémöntödéjében került sor, ez utóbbi személyes közreműködésével és nagyszabású anyagi támogatásával."

A tömör összefoglalóhoz néhány kiegészítés kívánkozik. A Liga először – mint a határozatból láthattuk – vásárolni akart egy sírhelyet a temetőben. A temető akkori igazgatója hívta fel a szervezők figyelmét arra, hogy a temető presztízse miatt a sírhely rendkívül drága, de Párizs polgármestere ingyen is adhat, ha erre megkérik. Párizs polgármestere – s egyben Franciaország miniszterelnöke – ebben az időben (1986–1988) a konzervatív Jacques Chirac volt, aki később két cikluson át Franciaország elnökének tisztét is betöltötte (1995–2007). Ő biztosított ingyen három sírhelyet is a szervezőknek, hogy válasszanak közülük. A kivitelezést végző Nagy Ernő giromagnyi vállalkozóval – '56-os magyar menekülttel – az 1993-ban Giromagnyban felállított Nagy Imre-emlékmű kapcsán fogunk majd még találkozni.

A szervezők választása nem véletlenül esett Rajk Lászlóra, aki építészmérnök és a magyarországi politikai ellenzék egyik meghatározó személyisége volt. Rajk egy 1994-ben megjelent interjúban azonban közel sem festi le olyan zökkenőmentesnek az együttműködést a megbízókkal, mint Kende Péter. Rajk – elmondása szerint – először vitába keveredett a szervezőkkel, hogy miért nem írtak ki nyílt pályázatot, majd belátta, hogy ennek lebonyolítására már nem lenne idő, így elfogadta a közvetlen megbízást. A síremlékre Rajk – e sorok szerzőjéhez írt levele szerint – „[…] több tervet készített, mert a párizsi hatóságok a temetőben három különböző helyszínt ajánlottak, köztük egy kisebb sírhelyet a temető főútja mellett, egy dupla sírhelyet a 44. parcellában és egy harmadikat". Rajk mindegyikre több variációt készített, és a párizsi hatóságok a Ligával egyetértésben

végül a dupla sírhellyel rendelkező helyszínt és az arra készített tervet fogadták el, szemben a kisebb síremléket lehetővé tevő, a főbejárat közelében lévő, főút melletti javaslattal. Így került a szimbolikus síremlék a kevésbé reprezentatív 44. parcellába.

Rajk az idézett 1994-es interjúban így folytatta az elmaradt pályázatra utalva: „Sajnálom, hogy nem így történt, azt meg külön sajnálom, hogy végül a kivitelezőkkel [is] konfliktusom támadt, úgyhogy most azt kell mondanom, nem az enyém az emlékmű. Csak hát ott is előállt a csapda: én ezt akkor nem mondhattam ki, mert úgy értelmezték volna, hogy félelemben nem merem vállalni. Az is olyan pillanat volt, amikor a tényekről nem lehetett beszélni, mert a politikai összefüggések miatt minden más értelmet nyert. Nem mondhattam tehát, hogy azért nem az enyém, mert csúnya." (Rajk itt arra a csapdahelyzetre utal, hogy a szimbolikus sír avatása – amiről természetesen nem számolt be a magyar sajtó – utáni második napon egy meg nem nevezett rendőrségi vezető azt nyilatkozta Budapesten a *Magyar Hírlap*nak, hogy „[…] ifjabb Rajk László, amikor megtudta, hogy a párizsi emigráció tagjai módosították az általa készített tervet, elhatárolta magát ezektől a kezdeményezésektől".) A kivitelező Nagy Ernővel kapcsolatos konfliktusra Méray Tibor úgy emlékszik, hogy az elsősorban a felhasznált anyagokról, azok minőségéről szólt. A Rajk László által előírt anyagokat külföldről kellett volna megvásárolni, erre egyrészt már idő sem volt, másrészt az emlékmű Nagy Ernő gyárában készült, jórészt ő finanszírozta és teljes egészében ő gyártatta le olyan anyagokból, amelyek helyben és gyorsan elérhetőek voltak. Ő szállíttatta az emlékművet Giromagnyból Párizsba, s az ő gyárának munkásai állították azt fel a temetőben.

Mindenesetre az 1988-as vitákból adódott feszültségek a későbbiekben oldódtak, hiszen míg tíz évvel későbbi írásában Murányi Gábor is konstatálta, hogy Rajk nem sorolja művei közé az emlékművet, addig napjainkban Rajk László már saját honlapján, „megvalósult munkái" között szerepelteti azt.

A végül kivitelezett emlékmű viharban kettétört, süllyedő hajóhoz hasonlatos. A 240 centiméter magas kő- és acélkonstrukció 300×200 centiméteres, kővel keretezett alapon áll. A „hajó" orr-része a magyar nemzeti színekre utalva piros, fehér és zöld gránitból készült, tatjának kövei a gyász színeit mutatják: fekete és fehér. Acélból készült árboca egy tradicionálisan erdélyi sírjel, a kopjafa mintázatát imitálja, az árboc-kopjafa azonban felső harmadában kettétört, legfelső része hátrabillen. A töréspont alatt egy 10×10 centiméteres vas plakett van, amely profilból mutatja Nagy Imre arcvonásait. (A plakett Beck András szobrászművész, a világ első Nagy Imre-szobrát készítő Kilár István hazai mesterének munkája. Beck András, aki egyébként 1957-től maga is Párizsban élt, 1958-ban készítette a plakettet.) A „hajó" orr-részét három, a vitorlások kötélzetére emlékeztető acélmerevítő köti össze az árboccal, hangsúlyosabbá téve a hajóformát. A „hajó" ugyancsak bronz vitorlája az '56-os forradalom jelképe, egy lyukas magyar zászló – a lyuk mentén kettéhasadva. Sem a jelképek nem igényelnek különösebb magyarázatot, sem az, hogy minden törött, hasadt, süllyed. Síremlék – ha szimbolikus is. Az emlékmű felirata bronz, verzál betűkkel franciául (a tat fekete kövén) és magyarul (a háromszínű orr-részen): „1958–1988 // LEGYEN EZ A FRANCIA FÖLD JELKÉPES SÍRHELYE / NAGY IMRÉNEK / LOSONCZY GÉZÁNAK MALÉTER PÁLNAK / SZILÁGYI JÓZSEFNEK GIMES MIKLÓSNAK / ÉS AZ 1956-OS MAGYAR FORRADALOM / MINDEN KIVÉGZETTJÉNEK / AKIKNEK SAJÁT HAZÁJUKBAN NINCS SÍRJUK // AZ EMBERI JOGOK MAGYAR LIGÁJA / PÁRIZS 1988". A francia felirat annyiban tér el ettől, hogy név szerint csak Nagy Imrét említi, róla azonban a magyar felirathoz képest azt a plusz információt is közli, hogy Nagy Imre „a magyar forradalom miniszterelnöke" volt. A francia felirat: „1958–1988 QUE CETTE TERRE FRANCAISE SOIT LA TOMBE SYMBOLIQUE // D' IMRE NAGY // PREMIER MINISTRE DE LA REVOLUTION HONGROISE / ET DE TOUS CEUX QUI TRENTE ANS APRES /LEUR EXECUTION N'ONT PAS DE SEPULTURE / DANS LEUR PROPRE PATRIE // LA LIGUE HONGROISE / DES DROITS / DE L'HOMME / PARIS / 1988".

Ezek a feliratok és az árboc-kopjafán lévő kisméretű, alig észrevehető Nagy Imre-plakett megmagyarázzák, hogy – bár tényleg felmerült a szimbolikus síron való elhelyezésének ötlete – miért is nem kerülhetett Kilár István Nagy Imre-szobra az emlékműre. (Méray Tibor emlékei szerint egy viharos gyűlésre is sor került – valóságos

„lincshangulatban" – a Kilár-féle fejszobor Ditrói Ákos vezette szabadkőműves hívei és az ezt ellenzők között.) Az egy évvel későbbi budapesti temetés „hatodik koporsójával" megtestesülő gondolat fogalmazódott meg itt ugyanis elsőként. A szimbolikus sír nemcsak Nagy Imréé, hanem a Nagy Imre-per kapcsán kivégzett és meggyilkolt Losonczy Gézáé, Maléter Pálé, Szilágyi Józsefé és Gimes Miklósé is, továbbá sírja „az 1956-os magyar forradalom minden kivégzettjének, akiknek saját hazájukban nincs sírjuk". S ez utóbbi megfogalmazás, ha nem is több ezer kivégzettre utal, amennyiről Méray Tibor beszélt még 1982-ben, de több százra mindenképpen. A szimbolikus sír tehát inkább szimbolikus tömegsír. („Ez a sír *üres* – mondta Méray bevezető beszédében az avatáson. – De ez az üres sír valójában – *tömegsír,* tele holttestekkel.") A franciául és magyarul is megnevezett Nagy Imréé, „a magyar forradalom miniszterelnökéé", négy, csak magyarul megnevezett munkatársáé és hívéé, és több száz, mindkét feliraton hangsúlyosan szereplő „névtelen" kivégzetté. A megrendelők meg akarták mutatni a forradalom emblematikus alakjának, Nagy Imrének az arcvonásait, de figyelni akartak az arányokra is. Arra, hogy bár ő volt a miniszterelnök, de sorsában csupán egy volt a százak közül. Ezt sugallja a Nagy Imre-plakett diszkrét mérete és elhelyezése az árboc-kopjafán a töréspont közelében. Magasan, de a megroppanás helyén. Kilár István 70 centiméteres Nagy Imre-fejszobra már csak mérete miatt is megbillentette volna ezt a szimbolikát – túlhangsúlyozva a miniszterelnököt. Ezért nem kerülhetett a szimbolikus tömegsírra.

Az emlékmű avatását előkészítendő Fejtő Ferencnek, az Emberi Jogok Magyar Ligája elnökének vezetésével védnöki testület alakult. A 185 nevet tartalmazó védnökségi névsor mutatja, hogy már az előkészítés során milyen széleskörű nemzetközi figyelem irányult a szimbolikus síremlékre. A lista élén a kivégzettek hozzátartozóinak nevei álltak: Nagy Erzsébet, Maléter Judit, Szilágyi Ella, Gimes Aliz és Losonczy Anna-Mária neve. A Magyarországról, Erdélyből és az emigrációból csatlakozók nevei a lista végén mintegy keretbe foglalják a védnökség névsorát. Magyarországról tagja volt még a védnökségnek Csoóri Sándor költő, Haraszti Miklós és Karinthy Ferenc írók, Kis János filozófus, Lőcsei Pál újságíró, szociológus, egykori '56-os elítélt, Mécs Imre mérnök, egykori '56-os halálra ítélt, Mészöly Miklós író, a forradalom alatti és utáni tevékenysége miatt szintén börtönviselt Rácz Sándor, a Nagy-Budapesti Központi Munkástanács egykori elnöke és Vásárhelyi Miklós újságíró, sajtótörténész, a Nagy Imre-per tizedrendű vádlottja. Erdély és a magyar emigráció tizenkét fős csoportjából pedig többek között Király Béla, az 1956-os nemzetőrség parancsnoka, Kopácsi Sándor, a Nagy Imre-per hatodrendű vádlottja, Budapest 1956-os rendőrkapitánya és Varga Béla, az országgyűlés egykori elnöke is tagja volt a védnöki testületnek. De a 26 magyar név 159 külföldi nevet fog közre, jelezve, hogy távolról sem maradt „magyar ügy" a síremlék felavatása. Csatlakozott a védnöki testülethez 27 Nobel-díjas (köztük például Saul Bellow amerikai író és a Béke Nobel-díjas Desmond Tutu dél-afrikai érsek). Őket követik a listán az európai közélet jelentős személyiségei (19 fő, élükön Mario Soares, Portugália köztársasági elnöke) és a francia politikai élet személyiségei (20 név, köztük két volt miniszterelnök [Raymond Barre és Laurent Fabius] és egy leendő köztársasági elnök, ekkortájt polgármester [Nicolas Sarkozy]). A „halhatatlanok", a mindenkor 40 tagú Francia Akadémia tagjai közül hatan vállaltak védnökséget (köztük Eugene Ionesco drámaíró). Az írók, tudósok, művészek 73 fős csoportjában találjuk például Yves Montand színész és Paul Ricoeur filozófus nevét, a közép- és kelet-európaiak között (14 fő) pedig Andrzej Wajda lengyel filmrendezőét.

A „másik oldalon" is odafigyeltek az avatásra. És nem is csak Magyarországon. Pavel Alekszejevics Cserenkov Nobel-díjas szovjet fizikust is meghívták például a védnöki testületbe, de a levél „a címzett ismeretlen" jelzéssel ment vissza a feladónak, Lech Wałęsa pedig csak hetekkel az avatás után kapta meg egyáltalán a felkérő levelet. A magyar sajtó nem számolt be az emlékmű avatásáról. A már említett, névtelenségbe burkolózó rendőrségi vezetőnek az ellenzéket megosztani szándékozó, elejtett megjegyzése mellett egyetlen bátor kis glossza mutatott rá a helyzet abszurditására. Ludassy Mária írta az *Élet és Irodalom* „páratlan oldalán", hogy egy középiskolai történelemverseny „[…] július 13-án, a Bastille lerombolásának kétszázadik évfordulója előestéjén nyilvános

televíziós döntővel ért volna véget. […] a tévé elnöke [azonban] úgy döntött, hogy tekintettel a *Père Lachaise temetőben történtekre* [kiemelés az eredetiben – P. J.], a magyar televízió nem kíván megemlékezni a francia forradalomról, így a vetélkedőn kizárólag a magyar hatásokról eshet szó. […] hogyan lehetséges, hogy »tiltólistára« kerül az egyetemes történelem egyik legfontosabb eseménye?" – tette fel az álnaív kérdést Ludassy Mária, hogy aztán rövid glosszája végén lerántsa a leplet a bornírt és farizeus tájékoztatáspolitikáról: „És különben is: mi történt a Père Lachaise temetőben?"

A síremlék avatására Nagy Imre és társai kivégzésének harmincadik évfordulóján, 1988. június 16-án került sor. Kende Péter korabeli beszámolója szerint az avatás délelőttjén „mintegy ötszáz főnyi tömeg jött össze a 44-es parcella körül, jelentős részben magyarok, akik a világ minden tájáról érkeztek (Magyarországról is szép számmal!), de lengyelek, románok, csehek, oroszok, bolgárok is (egy részük külföldi politikai szervezetek képviseletében), s természetesen érdeklődő franciák. Küldöttséggel képviseltette magát két olasz politikai párt: a szocialista és a kommunista; ez utóbbi meg is koszorúzta az emlékművet."

Az ünnepséget Méray Tibor bevezetése után Fejtő Ferenc nyitotta meg. Ezután felolvasták Simone Veil, az Európai Parlament liberális demokrata képviselőcsoportjának vezetője és Ronald Reagan amerikai elnök személyes üzenetét. („Támogatom mindazoknak az erőfeszítéseit, akik egy méltó, családi temetés érdekében fel kívánják kutatni és azonosítani akarják a mártírok földi maradványait" – üzente az amerikai elnök. Az üzenetet Gereben István, az Amerikai Magyar Szabadságharcos Szövetség elnöke szerezte meg „negyvennyolc óra alatt" – Méray Tibor emlékei szerint.) Beszédet mondott Gilles Martinet a kormányzó Francia Szocialista Párt képviseletében, Claudio Martinelli, az Olasz Szocialista Párt főtitkára, Piero Fassino az Olasz Kommunista Párt és Sujánszky Jenő a Magyar Szabadságharcos Szövetség nevében. (A Francia Kommunista Pártot is meghívták az avatásra, de az nem reagált a meghívásra.) Végül Vásárhelyi Miklós beszélt, a Nagy Imre-per egykori vádlottja és az egy hónappal korábban Budapesten megalakult Történelmi Igazságtétel Bizottsága (TIB) elnöke.

A TIB mindössze másfél héttel a párizsi síremlékavatás előtt adta ki első felhívását Budapesten. (A hazai sajtóban ez sem jelenhetett meg.) Ebben olvashatjuk: „A magyar társadalomhoz fordulunk: követelje velünk együtt a kivégzettek méltó eltemetését és egy nemzeti emlékmű felállítását, mely megörökíti a sztálinista önkény, a vele szemben vívott szabadságharc és a megtorlás áldozatainak emlékét. Tisztelettel üdvözöljük a magyar emigráció kezdeményezését, hogy a párizsi Père Lachaise temetőben jelképes emléket állítanak Nagy Imre és társai mártírhalálának 30. évfordulóján."

Ennek szellemét visszhangozta Vásárhelyi Miklós párizsi beszédének záró szakasza is: „E megható és büszke emlékmű ünnepi felavatásának pillanatában kifejezem azt a meggyőződésemet, hogy 1956 mártírjainak teljes politikai és erkölcsi rehabilitálása nem késhet sokáig. A túlélők nevében, itt, Párizsban, az egész világ előtt megesküszöm, hogy a végsőkig harcolni fogunk ezért az ügyért. Barátaink, társaink, jóakaratú emberek: segítsetek minket!" Aligha gondolta akkor Vásárhelyi, hogy egyetlen év múlva mindez bekövetkezik.

A történethez még hozzátartozik, hogy az állíttatók megkérdezése nélkül Magyarország párizsi nagykövetsége 1992-ben a szimbolikus sírt a „hajó" derekánál, a francia és magyar felirat között egy 35×50 centiméteres kiegészítő kőtáblával látta el, melynek felirata franciául és magyarul: „DEPUIS LE 16 JUIN 1989 / LA TERRE LIBRE DE LA HONGRIE / RECUEILLE DIGNEMENT ET HONORE / LES SEPULTURES DE SES MARTYRES // A SZABADDÁ LETT MAGYARORSZÁGON / 1989. JÚNIUS 16. ÓTA / A MÁRTÍROK MÉLTÓ HELYEN / NYUGSZANAK".